

14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25 червня 2020 р. у справі № 520/2261/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90073897?fbclid=IwAR1Rj0IsfYiY3PzHA-E04R-Tl6n7hKOKuyU13puhAB-4cInkNrPaNvqEGmg>.

15. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення : постанова Пленуму Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 11 від 17 жовтня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14#Text>.

16. Цивільне право України. Особлива частина : підручник / за ред. О. Дзери, Н. Кузнецової, Р. Майданика. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком-Інтер, 2010. 1178 с.

17. Единообразный торговый кодекс США. Пер. с англ. Москва, 1996.

18. Халфина Р. Договор в английском гражданском праве. Москва, 1959.

19. Юсип В. Цивільно-правове регулювання строків і термінів у посередницьких договорах : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 233 с.

20. Цивільний кодекс України : Закон № 435-IV у редакції від 1 січня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

21. Правила повітряних перевезень та обслуговування пасажирів і багажу затверджених наказом Державної авіаційної служби України, затвердженні наказом Державної авіаційної служби України № 1239 від 26 листопада 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0141-19#Text>.

УДК 347.512

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2021.4.6>

РЯБОКОНЬ Є.О.

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПРАВОНАСТУПНИЦТВА У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ СХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ВІЗАНТІЇ)

DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF SUCCESSION IN THE PRIVATE LAW OF THE EASTERN ROMAN EMPIRE (BYZANTINE)

У статті досліджується питання генези інституту правонаступництва у візантійський період римського приватного права. Встановлено, що падіння міста Риму і припинення політичного існування Західної Римської імперії не зашкодило збереженню і застосуванню приватноправових нормативних конструкцій і правил. Після V ст. н. е. роль політичного і правового центру римського права перебрала на себе Візантія. Візантійське право характеризувалося не стільки появою новітніх правових конструкцій, скільки намаганням зберегти і уніфікувати підсумки правотворення попередніх періодів, зокрема класичного. Такою рисою характеризувалося візантійське право Юстиніана I, під час правління та під впливом якого була зроблена кодифікація римського приватного права, відомого під назвою “Corpus juris civilis”.

Попри це, прискіпливе ознайомлення з візантійським приватним правом дає підстави говорити про низку особливостей, притаманних відноsinам щодо переходу прав (обов'язків) від одного суб'єкта до іншого. Зокрема, автор звертає увагу на відмову у візантійському праві від застарілих способів переходу права власності на речі – mancipatio та in jure cessio. Відзначаючи еволюційний розвиток законодавства у цій площині, водночас слід зауважити, що передача прав на речі у вигляді traditio створила і негативні наслідки, позаяк не мала відповідного ступеню формалізованості та офіційності, притаманного mancipatio та in jure cessio. Крім того, в

© РЯБОКОНЬ Є.О. – кандидат юридичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри цивільного права (Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

Дігестах Юстиніана відсутня чітка оцінка традиції з точки зору її зв'язку з підставою виникнення, що породжує невпевненість у вирішенні питання про віднесення її до числа абстрактних або матеріальних підстав виникнення суб'єктивного права.

У статті вивчаються й аналізуються інші особливості правового регулювання відносин правонаступництва у візантійський період. Надається схвальна оцінка створенню можливості спадкового правонаступництва після смерті одного спадкодавця одночасно за двома підставами – за заповітом і за законом. Стверджується про важливість закріплення у візантійській Еклозі VIII ст. н. е. підстав для розмежування понять «передача речі» і «передача права на річ», що є свідченням подальшого визнання і включення до цивільного обігу суб'єктивних прав (обов'язків).

Ключові слова: *правонаступництво, суб'єктивне право, суб'єктивний обов'язок, майно (рід), традиція (traditio).*

The article examines the genesis of the succession institution in the Byzantine period of Roman private law. It is established that the fall of Rome and the cease of the political existence of the Western Roman Empire did not preclude the preservation and application of private law, its rules and regulations. After the V century A. C. Byzantium assumes the role of political and legal center of Roman law. Byzantine law is characterized not so much by the emergence of new legal structures, as an attempt to preserve and unify the results of lawmaking of previous periods, especially of classical period. First of all, this feature characterizes the Byzantine law of Justinian I, during whose governance and under the influence of which a codification of Roman private law was made, known as the Corpus juris civilis.

Nevertheless, a meticulous acquaintance with Byzantine private law gives us grounds to assert a number of features inherent in the relationship of transfer of rights (obligations) from one subject to another. First of all, the author draws attention to the rejection in Byzantine law of outdated ways of property – mancipatio and in jure cessio. Moreover, in the Digests of Justinian there is no clear assessment of tradition in terms of its connection with the basis of origin, which creates uncertainty in deciding whether to include it among the abstract or material grounds for the existence of subjective right.

The article studies and analyses other features of the legal regulation of succession relations in the Byzantine period. A positive assessment is given to the creation of the possibility of hereditary succession after the death of the same testator simultaneously on two grounds – by testament and by law. It is affirmed that the importance of consolidation in the Byzantine Eclogue of the VIII century A. C. grounds for distinguishing between the transfer of a thing and the transfer of the right to a thing, which is an evidence of further recognition and inclusion of the subjective rights (obligations) in the circulation.

Key words: *succession, subjective right, subjective obligation, property (thing), tradition (traditio).*

Вступ. Захоплення Риму варварськими племенами у 476 р. н. е. зовсім не означало знищення засад приватного права, накопичених кількома поколіннями знавців права. Основні джерела права продовжували визначати правовий статус і застосовуватися щодо підкореного населення внаслідок дії давнього принципу про прив'язку стану особи до її територіального походження. Крім того, принцип особистого підпорядкування праву на підкорених варварами землях Італії, Галлії та Іспанії став настільки вагомим, що витіснив принцип територіальності права, обмеженого політичними кордонами певної держави або державного утворення [7, р. 25]. Важливим суб'єктом духовного життя продовжувала залишатися церква, яка у своїй діяльності так само керувалася положеннями римського права (зокрема, у приватній сфері у справах про шлюби, договори та заповіти). Навіть до створення у XII ст. особливого напряму дослідження римського права у Болонському університеті основні інститути приватного права не були розвиненими, проте вони і не зникли із правозастосування на західноєвропейських землях.

Водночас основну увагу дослідженню і застосуванню римського приватного права приділено у **праві Східної Римської імперії (Візантії)**. Найбільший розквіт зазначеного права припадає на період правління Юстиніана I. Право тогочасного періоду характеризувалося не стільки розробкою новітніх приватноправових конструкцій, скільки намаганнями систематизувати право та підбити підсумки правотворення попередніх епох.

Постановка завдання. Падіння у 476 р. н. е. Риму і разом з ним Західної Римської імперії ознаменувало важливі події, що визначили подальший хід і розвиток правових напрацьованих римських юристів. Цим остаточно утвердилося перенесення центру політичного і культурного життя до м. Константинополя – столиці Східної Римської імперії, хоча поділ величезних територій Римської держави на дві частини відбувся ще у 395 р. н. е.

У юридичній літературі, присвяченій римському приватному праву, візантійське право розглядається переважно крізь призму становлення і розвитку публічно-правових інститутів. Натомість інститутам і нормам приватного права приділяється значно менше наукової ваги. Не є виключенням конструкції, пов'язані з обігом приватних прав і обов'язків та правонаступництвом. Однак право візантійського періоду, попри відсутність бурхливого розвитку соціально-економічних відносин, притаманного праву Західної Римської імперії, також зробило свій внесок у розвиток відносин правонаступництва.

Метою статті є виявлення тенденцій розвитку інституту правонаступництва у візантійський період та аналіз відповідних джерел права.

Результати дослідження. У сфері обігу прав та обов'язків юстиніанська епоха східно-римського права вирізняється **остаточним звільненням від застарілих інститутів цивільного права**, які стримували розвиток торгівлі, і **подальшим спрощенням процедури переміщення майна, переходу прав**, зокрема у сфері зобов'язань [4, с. 159]. Аналіз змісту Дигестів Юстиніана переконує в остаточному зникненні підстав (способів) переходу права власності, розроблених *ius civile* (*mancipatio*), знищеного у зв'язку з втратою практичного значення поділу речей на манципні і неманципні та поступовим утвердженням класифікації тілесних та безтілесних речей і фіктивного *in jure cessio*, заміненого справжнім відступленням прав вимоги.

Зазначимо, що відмова законодавця від давніх способів передачі прав та обов'язків або заміна їх на формально кращі нерідко створювала проблеми у правозастосуванні, практично позбавляючи суб'єктів правомочностей, якими вони були наділені. Зникнення *mancipatio* та *in jure cessio* призвело до позбавлення суб'єктів хоча і складних та формалізованих, але відкритих та офіційно гарантованих у разі дотримання усіх умов форм набуття прав. Зокрема, загальне спрощення обігу прав об'єктивно зумовило неможливість відступлення права на спадкування саме у зв'язку зі зникненням форми такого відчуження. Купівля-продаж права спадкування (*emptio-venditio hereditatis*), яка формально прийшла на зміну *in jure cessio hereditatis*, не одержала настільки великого поширення, адже, будучи укладеною у формі зовнішньо простої і необтяжливої *traditio*, вона не володіла тим характером законної «справжності і публічності, яким відрізнялися *mancipatio* та *in jure cessio*. Навпаки, вона була актом, який мав певною мірою подвійний зміст і який набував значення (залежності – *C. P.*) відчуження власності від психічного елемента особистого наміру, що у більшості випадків складно піддається точній оцінці і визначенню» [2, с. 13].

Зауважимо, що серед римських юристів, роботи яких були включені до Дигестів, немає єдності у поглядах на характер і сутність *traditio*. *Mancipatio* (манципація), як і *in jure cessio*, розглядалася цивільним правом як абстрактний правочин, у якому виникнення права власності набувача не залежало від *causa*, тобто від цілі або підстави, якими керувалися сторони під час укладення угоди. Увесь подальший розвиток манципаційних правочинів відзначається поступовим ускладненням законодавчих вимог до умов правочинів. Це були такі умови, як законність способів набуття (*modus acquirendi*) та наявність правових підстав (*titulus acquirendi*). Отже, відбувалося поступове звільнення правочинів від абстрактності. Хоча рух у цьому напрямі був очевидним, однак джерела класичного періоду все ж не дозволяли дати ствердної відповіді щодо притаманності манципації матеріального характеру. З огляду на це під час проведення кодифікації Юстиніана дане питання не було з'ясоване. Після витіснення манципації традицією, внаслідок чого зазначене питання автоматично було перенесене у площину останньої, можна було очікувати на його остаточне вирішення.

Однак у Дигестах спостерігається подвійність думок щодо правової природи традиції. Ульпіан, аналізуючи випадок передавання грошей одним суб'єктом іншому, коли перший передав їх у дарунок, а другий прийняв, вважаючи, що це позика, зазначив, що право власності до набувача за традицією не перейшло, тим самим підкреслюючи матеріальну сутність традиції (D. 12. 1. 18). Натомість Юліан тлумачив аналогічні відносини на користь переходу права власності, обстоюючи думку про те, що традиція – це абстрактна угода. Його думка ґрунтувалася на тому, що розбіжності відчужувача і набувача у підставах передавання і одержання не є вирішальними і не мають визнаватися перешкодами для визнання законності виникнення права власності набувача (D. 41. 1. 36).

Зважаючи на тенденції римського права попереднього – доюстиніанівського – періоду, коли обов'язковою умовою переходу права власності стала вважатися підстава (*causa*) відчуження і набуття, слід підтримати позицію А.К. Мітюкова про матеріальний характер передачі права [3, с. 453–454].

Обмеження у праві епохи кодифікації були застосовані і щодо такої підстави правонаступництва, як цесія. Основне з них, запроваджене *lex Anastasiana* (506 р.), полягало у забороні набувачу права вимоги здійснювати її відчуження за більшою ціною, ніж була сплачена ним під час укладення договору з попереднім кредитором. Попри переслідування соціально значимої мети боротьби з професійними спекулянтами, зазначений документ фактично паралізував циркуляцію вимог, адже у ньому не враховувалися ризики невиконання набутого зобов'язання перед цесіонарієм, якому було вигідніше знайти інші форми для інвестування (наприклад, надання грошей у позику). Невиправданий ригоризм *lex Anastasiana* породив численні випадки його обходу і у підсумку призвів до відмови від його рецепції у європейських законодавствах.

Заборони торкнулися також суб'єктного складу та предмета цесії. Так, унеможливлено відступлення прав суб'єкту, занадто впливовому за своїм соціальним становищем, яке могло використовуватися на шкоду боржнику, а також відступлення спірних прав вимоги, справа щодо яких розглядалася в суді.

Окремі новели юстиніанівського періоду торкнулися підстав спадкового правонаступництва. Була започаткована тенденція до послаблення імперативності правила про існування підстав спадкування – заповіту або закону. Дозволялося закликати до прийняття спадщини спадкоємців за законом у разі неохоплення заповітом усієї спадщини або часткової його недійсності.

Важливе положення у частині обсягу відповідальності спадкоємців за борги спадкодавця було запроваджене Кодексом Юстиніана [8]. Маючи на меті заохотити спадкоємців до прийняття спадщини, Кодекс наділив їх правом на інвентаризацію спадщини, тобто проведення опису з метою з'ясування її складу та виявлення активу і пасиву. Після здійснення інвентаризації спадкоємцеві надавалася гарантія обмеження відповідальності за спадкові борги лише вартістю спадкового активу, у разі недостатності якого спадкоємець вже не відповідав власним майном (С. 6. 30. 22. 4). Ознака універсальності спадкового правонаступництва не втрачала свого значення, але вона і не розглядалася в первісному вигляді, що охоплював перехід до спадкоємців усіх прав та обов'язків спадкодавця незалежно від співвідношення останніх у складі спадщини.

Загалом візантійська правова культура породила новий тип праворозуміння, основою якого було римське право, змінене і адаптоване під впливом грецько-східних традицій. Основною чеснотою візантійського права слід назвати його доступність унаслідок остаточного знищення залишків стародавнього *ius civile* і утвердження права в такому вигляді, у якому воно могло сприйматися і застосовуватися іншими законодавцями. Відносна стабільність економічного і культурного життя та відсутність агресії у зовнішніх відносинах призвели до стабільності і навіть монотонності у правовому регулюванні, а також до спрощення основних приватноправових інститутів. Саме завдяки своїй гнучкості і порівняній простоті візантійське приватне право стало предметом рецепції інших законодавств.

Відаючи належне істотності впливу візантійського права на європейські правові системи, слід відзначити його поступовий занепад після смерті Юстиніана I. Юстиніанівське законодавство, написане латиною [1, с. 264–265], якою не володіла більшість населення, було сконцентроване навколо правлячої верхівки і відірване від потреб і традицій широких мас населення, тому воно не здобуло такого поширення, якого заслуговувало. І якщо спочатку ситуацію вирішувало втручання юристів, то після смерті Юстиніана цей клас суспільства занепадав, чим і пояснюється непопулярність і нечасте використання законодавства. Крім того, у постюстиніанівський період відбулося заселення Римської імперії новими племенами, які привнесли свої звичаї як основне відоме їм джерело права. Занепад просвітництва і внутрішні незгоди істотно змінили юридичний побут і витіснили право Юстиніана із вжитку [6, с. 60–61].

Тенденція до спрощення приватноправового регулювання була особливо відчутна у сфері відносин, покликаних забезпечувати динаміку цивільного обігу і правонаступництва. Повернення до нескладних форм економічного життя і побуту не вимагало особливо складних засобів забезпечення, у зв'язку з чим у візантійському праві майже не спостерігається розвитку концепції правонаступництва. Правовий застій у цій площині особливо яскраво виявляється під час аналізу Еклоги [5] – першого законодавчого зводу візантійського законодавства (726 р., а на думку деяких авторів, 740 або 741 р. н. е.). Видання Еклоги значною мірою було зумовлене тим, що основні джерела права, кодифіковані Юстиніаном, – Кодекс, Інституції, Дигести та Новели – були розраховані на значно складніші й інтенсивніші суспільні відносини і через три століття виявилися занадто громіздкими для поточного щоденного застосування.

Із 28 титулів, які налічує Еклога, лише кілька присвячено регулюванню договірних підстав набуття права власності (дарування, купівля-продаж, позика), а також спадкування. Акцент

робиться не на питаннях перенесення права, а на формі угод та відповідальності суб'єктів. На відміну від класичного права Риму, Еклога не дає відповіді на низку принципових питань. Зокрема, Еклога не визначає, до кого переходить право на спадщину у разі виходу зі складу спадкових відносин спадкоємця за заповітом, замовчує про юридичну долю легату, виконання якого вимагає використання усієї спадщини. Поза регулюванням опинилися питання переходу права власності та інших речових прав, а також права на спадкування. Аналогічна доля спіткала інститут перенесення прав та обов'язків учасників зобов'язань.

Водночас слід звернути увагу на те, що у сфері договірних зобов'язань, спрямованих на перенесення права власності, попри фрагментарність регулювання, викристалізовується **різниця між поняттями «передача речі» і «передача права на річ»**. Так, для перенесення права власності на річ за договором купівлі-продажу продавець зобов'язаний був передати продану річ, а покупець – внести встановлену плату (Еклога 9. 1). Крім того, сторони договору дарування могли погодити, що на момент укладення договору у обдаровуваного виникає право власності на дарунок, в той час як сам дарунок передається йому вже після смерті дарувальника (Еклога 6. 3). **Суб'єктивне право і надалі визнавалося** предметом правового регулювання і **об'єктом переходу до правонаступника**. Наприклад, із змісту ст. 2 12 Титулу Еклоги випливає, що обмежене речове право довічного емфітевзису може передаватися за договорами купівлі-продажу або дарування, у складі приданого, відчужуватися іншим чином або переходити у спадщину.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави сформулювати такі висновки:

1) незважаючи на певний застій у правовому регулюванні, приватне право візантійського періоду не залишає поза увагою питання правонаступництва. Це стосується як права Юстиніана, так і візантійського права пізнішого періоду;

2) відзначаючи позитивні риси кодифікації Юстиніана, варто сказати, що природа запровадженої нібито вільної і необтяженої формалізмом традиції як підстави набуття права власності була і залишається не до кінця з'ясованою. Аналіз дискусії з приводу віднесення традиції до числа матеріальних або абстрактних підстав переходу права власності схиляє нас до висновку про зв'язок традиції з її підставою, тобто про матеріальний її характер;

3) серед позитивних рис новел, запроваджених візантійським правом у сфері правонаступництва, слід відзначити відмову від встановленої римським приватним правом заборони спадкування різних частин однієї і тієї ж спадщини на підставі заповіту і на підставі закону. Пізніше таке правило було запозичене багатьма правовими системами. Існує воно і в сучасному спадковому законодавстві України;

4) аналіз Еклоги як основного джерела візантійського права (починаючи з VIII ст. н. е.) дозволяє стверджувати про те, що нею було збережене положення класичного римського права про те, що суб'єктивне право як елемент змісту правовідношення визнається об'єктом прав і може переходити до нового набувача в порядку правонаступництва.

Список використаних джерел:

1. Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в VI веке / пер. с фр. Санкт-Петербург : Тип. Альтшулера, 1908. 687 с.
2. Майнц К. Способы приобретения права собственности в древнеквиритском и в Юстиниановом праве. *Приложения к книге «Историческое введение в элементарный курс системы римского права»* / под ред. и с доп. А.Н. Стоянова. Харьков : Издание книжного магазина Д.Н. Полухтова, 1889. 494 с. С. 9–18.
3. Митюков А.К. Добавления к курсу. *Митюков К.А. Курс римского права*. Киев : Товарищество «И.Н. Кушнарев и К°», 1902. С. 433–501.
4. Паделлетти Г. Учебник истории римского права / перев. Д.И. Азаревича. Одесса : Тип. П.А. Зеленого, 1883. 163 с.
5. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века. Вступительная статья, перевод, комментарий Е.Э. Липшиц. Москва : «Наука», 1965. 227 с.
6. Энгельман А. Об ученой обработке греко-римского права с обозрением новейшей его литературы. Опыт введения в изучение византийской юридической истории. Санкт-Петербург, 1857. 189 с.
7. Hadley J. Introduction to Roman Law. In *Twelve Academical Lectures*. New York : D. Appleton and Company. 1903. 333 p.
8. Justinian's Codex of 529 A. C. URL: <http://legalhistorysources.com/Law508/Roman%20Law/JustinianCodexEnglish.htm>.